Siddhanta's International Journal of
Advanced Research in Arts & Humanities
An International Peer Reviewed, Refereed Journal
Impact Factor : 5.9, ISSN(O) : 2584-2692
Vol. 1, Issue 6(1), July-August 2024
(Role of Bengal in Freedom Struggle of India - Special Issue)
Available online : https://sijarah.com/

स्वातन्त्र्यसंग्रामे महर्षि औरबिन्दो योगदानः

Dr. Geeta Devi, Assistant Professor in Sanskrit,

Govt. College for Women, Shahzadpur, Ambala, Haryana

सारांशः

महर्षिः औरबिन्दो घोषः भारतीय स्वतंत्रता संग्रामस्य प्रमुखः नेता आसीत्। सः केवलं राजनैतिक नेतृत्त्वं न कुर्वन् अपितु दार्शनिक विचारधारायाः प्रचारकः अपि आसीत्। तस्य योगदानं केवलं स्वातन्त्र्ये न अपितु भारतीय दार्शनिकतायां अपि महत्त्वपूर्णम् आसीत्। अस्मिन शोधपत्रे, महर्षेः अरविन्दस्य स्वतंत्रता संग्रामे योगदानस्य विश्लेषणं कृत्वा तस्य विचारधारायाः विशिष्टतां परिकल्पयिष्यते। महर्षि औरबिन्दो भारतीय दर्शनशास्त्रे एक महत्त्वपूर्ण व्यक्तित्वः। तेषां योग, अध्यात्मविद्या, वेदान्तः इत्यादिषु विविधे विषयेषु बहुमूल्य योगदानम् अस्ति। तेषां दर्शनस्य मूलभूतसिद्धान्ताः, योगस्य नूतन व्याख्यानम्, तथा भारतीय तत्त्वज्ञानस्य विश्वे प्रचारः इत्यादिकानि तेषां महत्त्वपूर्णानि कार्याणि सन्ति। अस्मिन् शोधपत्रे महर्षेः औरबिन्दोस्य दर्शनशास्त्रे योगदानस्य सम्यक् निरूपणं क्रियते। भारतीय स्वतंत्रता संग्रामे महर्षिः अरविन्दः महती भूमिका आसीत्। तस्य विचाराः, लेखनं, तथा क्रियाः भारतस्य स्वातन्त्र्याय महत्त्वपूर्णम् अवधानम् अयच्छन्। महर्षिः अरविन्दः केवलं राजनैतिकः नेता आसीत्, किन्तु सः एकः महान् योगी, दार्शनिकः, तथा राष्ट्रवादी चिन्तकः अपि आसीत्। अस्य लेखस्य उद्दिष्टं महर्षेः अरविन्दस्य स्वतंत्रता संग्रामे योगदानस्य विवेचनं, तस्य विचाराणां, क्रियाणां च विश्लेषणं च कर्तुं अस्ति।

Siddhanta's International Journal of
Advanced Research in Arts & Humanities
An International Peer Reviewed, Refereed Journal
Impact Factor : 5.9, ISSN(O) : 2584-2692
Vol. 1, Issue 6(1), July-August 2024
(Role of Bengal in Freedom Struggle of India - Special Issue)
Available online : https://sijarah.com/

परिचयः

महर्षिः औरबिन्दो घोषः (१८७२-१९५०) एकः विशिष्टः व्यक्तित्वः आसीत्। सः केवलं भारतीय स्वतंत्रता संग्रामस्य अग्रणी आसीत् अपितु एकः महान् दार्शनिकः, योगी, कविः च आसीत्। सः स्वदेशी आंदोलनस्य एकः प्रमुखः नेता आसीत् यः ब्रिटिश शासनस्य विरुद्धं जनानां प्रेरणां कृतवान्। अरविन्दस्य विचारधारा केवलं राजनीतिके न अपितु आध्यात्मिके, सांस्कृतिके, तथा सामाजिके क्षेत्रेषु अपि प्रभावशालिनी आसीत्। महर्षिः औरबिन्दो (१८७२-१९५०) आधुनिक भारतीय तत्त्वचिन्तकानां प्रमुखः व्यक्तिः अस्ति। तेषां जीवनं स्वातन्त्र्यसंग्रामस्य साथे प्रारम्भे यद्यपि व्यतीतम्, तथापि योगे, आध्यात्मविद्यायाम्, तथा वेदान्ते अनन्तरं विशिष्टं योगदानं कृतवान्। तेषां दर्शनं केवलं सिद्धान्तमात्रं नासीत् अपितु व्यावहारिकं जीवनोपयोगिनः अपि अभवत्। तस्य दर्शनस्य मूलाधारः योग, अध्यात्मविद्या, तथा अद्वैत वेदान्तस्य पुनर्व्याख्यानं अस्ति।

महर्षिः अरविन्दस्य जीवन परिचयः

महर्षिः अरविन्दः १५ अगस्त १८७२ तमे वर्षे कलकत्तायां जन्म आसीत्। तस्य वास्तविकं नाम "अरविन्द घोषः" आसीत्। सः शिक्षा लन्दने प्राप्तवान्, यत्र सः क्लासिक साहित्ये पारङ्गतः अभवत्। भारतं प्रत्यागतवान् पश्चात्, सः राष्ट्रीय आन्दोलनस्य प्रबलः समर्थकः अभवत्।

महर्षिः अरविन्दः स्वतंत्रता संग्रामेः

१. स्वदेशी आंदोलनः

Siddhanta's International Journal of
Advanced Research in Arts & Humanities
An International Peer Reviewed, Refereed Journal
Impact Factor : 5.9, ISSN(O) : 2584-2692
Vol. 1, Issue 6(1), July-August 2024
(Role of Bengal in Freedom Struggle of India - Special Issue)
Available online : https://sijarah.com/

महर्षिः अरविन्दः स्वदेशी आंदोलनस्य एकः प्रमुखः समर्थकः आसीत्। तस्य विचारः आसीत् यत् भारतीयाः स्वनिर्मितान् वस्तून् उपयोक्तुं प्रयत्नं कुर्वन्तु। एषः आंदोलनः केवलं आर्थिकः न अपितु राजनीतिकः आसीत्, यः ब्रिटिश शासनस्य आर्थिकाधारं दुर्बलम् कर्तुम् प्रयत्नं कृतवान्।

२. वन्दे मातरम् पत्रिकायाः सम्पादनम्

महर्षिः अरविन्दः वन्दे मातरम् पत्रिकायाः सम्पादकः आसीत्, या पत्रिका ब्रिटिश शासनस्य विरुद्धं स्वतंत्रता संग्रामस्य प्रमुखं माध्यमं आसीत्। अस्य पत्रिकायाः माध्यमेन सः जनानां स्वाधीनतायाः भावनां जागृतं कृतवान्।

३. युगान्तर आंदोलनः

महर्षिः अरविन्दः युगान्तर नामक क्रान्तिकारी संगठनस्य नेतृत्वं कृत्वा ब्रिटिश शासनस्य विरुद्धं सशस्त्र संघर्षस्य समर्थनं कृतवान्। तस्य विश्वासः आसीत् यत् भारतस्य स्वतंत्रता केवलं अहिंसया न प्राप्यते अपितु सशस्त्र संग्रामस्य आवश्यकताऽपि अस्ति।

स्वतंत्रता संग्रामे महर्षिः अरविन्दस्य योगदानम्

१. राजनैतिक चेतना जागरणम्:

- महर्षिः अरविन्दः "वन्दे मातरम्" नामकं पत्रिकायाः माध्यमेन जनसामान्ये राष्ट्रीय चेतना प्रसारितवान्। तस्य लेखाः जनान् स्वातन्त्र्याय प्रेरयन्ति स्म।
- सः स्वदेशी आन्दोलनस्य प्रबलः समर्थकः आसीत्, तथा ब्रिटिश शासनस्य विरुद्धे स्वातन्त्र्याय संघर्षं कृतवान्।

 © Siddhanta's International Journal of Advanced Research in Arts & Humanities

Siddhanta's International Journal of
Advanced Research in Arts & Humanities
An International Peer Reviewed, Refereed Journal
Impact Factor : 5.9, ISSN(O) : 2584-2692
Vol. 1, Issue 6(1), July-August 2024
(Role of Bengal in Freedom Struggle of India - Special Issue)
Available online : https://sijarah.com/

२. **असहयोग आन्दोलनम्:**

- महर्षिः अरविन्दः असहयोग आन्दोलनस्य प्रेरकः आसीत्। तस्य मतेन, ब्रिटिश शासनस्य विरुद्धे अहिंसात्मकः असहयोगः बलवत्तरः अस्त्रं भवेत्।
- सः गांधीमहात्मनः पूर्वं एव अहिंसात्मकः विरोधस्य विचारं प्रस्तुतवान्।

३. **अलिप्तता तथा योगमार्गः:**

- १९१० तमे वर्षे महर्षिः अरविन्दः राजनीति त्यक्तवान्, तथा तं योगमार्गे प्रवृत्तवान्। यद्यपि सः राजनीति त्यक्तवान्, तथापि तस्य विचाराः तथा सिद्धान्ताः स्वतंत्रता संग्रामे महान् प्रभावं कृतवन्तः।
- योगेन, सः जनानां अन्तःकरणे राष्ट्रीय भावनां जागृतवान्।

महर्षिः अरविन्दस्य विचाराः स्वतंत्रता संग्रामे

१. **स्वराज्यः विचारः:**

- महर्षिः अरविन्दस्य मते स्वराज्यः केवलं राजनैतिकः नास्ति, अपितु आत्मिकः च अस्ति। सः स्वराज्यम् आत्मविकासस्य साधनं मन्यते।

२. **संस्कृतिः तथा राष्ट्रवादः:**

- अरविन्दस्य मते भारतीय संस्कृति विश्वाय मार्गदर्शनं कर्तुं शक्नोति। सः भारतीय संस्कृतेः पुनरुत्थानं राष्ट्रवादस्य आधारं मन्यते।

दार्शनिक योगदानः

१. **पूर्णयोगः**

महर्षिः अरविन्दस्य पूर्णयोगः दर्शनं भारतीय स्वतंत्रता संग्रामस्य एकः आध्यात्मिकः आधारः आसीत्। अस्य योगस्य उद्देश्यः आसीत् केवलं व्यक्तिगतः आत्मोन्नतिः न अपितु सामाजिकः, सांस्कृतिकः, तथा राजनीतिकः परिवर्तनः अपि।

२. **अरविन्दस्य "आर्य" पत्रिका**

महर्षिः अरविन्दः "आर्य" नामकः मासिक पत्रिकायाः सम्पादकः आसीत्, या पत्रिका तस्य दार्शनिक विचारधारायाः प्रचारणं कुर्वन् अयोध्यायाः जनानां चेतनां विकसितं कृतवती।

योगे महर्षेः औरबिन्दोस्य योगदानम्

महर्षिणा औरबिन्दोयोगः इति एकं नूतनं योगसिद्धान्तं प्रतिपादितम्। यः योगः न केवलं शारीरिकस्य स्वस्थ्याय अपितु आत्मनः आध्यात्मिकस्य उन्नत्यै अपि उपयुक्तः अस्ति। तस्य योगदर्शनं परम्परागतात् पृथक् अस्ति, यत्र तेन योगस्य परमं लक्ष्यम् "सर्वस्य आत्मनः विकासः"[1] इति उक्तम्। सः योगस्य विविधा प्रकारा निर्दिष्टवान् - हठयोगः, राजयोगः, कर्मयोगः, भक्तियोगः, ज्ञानयोगः इत्यादयः, येषु तस्य "सर्वत्र योगः"[2] इति दृष्टिकोणः स्पष्टः दृश्यते।

[1] औरबिन्दो, श्री. (१९७२). *योगसूत्राणि.* पांडिचेरी: श्री औरबिन्दो आश्रम
[2] घोष, इन्द्रनाथ. (१९९९). *योगदर्शनस्य सारः*. कोलकाता: संस्कृत पुस्तक भण्डारः

Siddhanta's International Journal of
Advanced Research in Arts & Humanities
An International Peer Reviewed, Refereed Journal
Impact Factor : 5.9, ISSN(O) : 2584-2692
Vol. 1, Issue 6(1), July-August 2024
(Role of Bengal in Freedom Struggle of India - Special Issue)
Available online : https://sijarah.com/

अध्यात्मविद्यायां महर्षेः औरबिन्दोस्य दृष्टिः

महर्षेः औरबिन्दोस्य अध्यात्मविद्या वैदिके तथा उपनिषद्सु आधारितः अस्ति। सः अध्यात्मविद्यायां "समग्रयोगः"[3] इति एकं नवीनं सिद्धान्तं प्रस्तुतवान्। यत्र तेन आत्मनः विकासः, आत्मज्ञानस्य प्राप्तिः, तथा मोक्षस्य सिद्धिः इत्यादीनि चर्चितानि। तस्य अध्यात्मदर्शनं परम्परागतदर्शनात् भिन्नं, अधिकं सार्वकालिकं च अस्ति।[4]

वेदान्ते महर्षेः औरबिन्दोस्य योगदानम्

महर्षिणा औरबिन्दो अद्वैत वेदान्तस्य पुनर्व्याख्यानं कृतम्। सः ब्रह्मणः स्वरूपं तथा विश्वस्य सत्यतत्त्वं विषये नूतनं दृष्टिकोणं प्रस्तुतवान्। तस्य वेदान्तदर्शनं केवलं सिद्धान्ततः न अपितु व्यावहारिकदृष्ट्या अपि मूल्यवान् अस्ति। तेन "सर्वं ब्रह्म"[5] इति सिद्धान्तः सर्वथा विस्तृतः कृतः, यः विश्वस्य विकासे, मानवतायाः उन्नत्यै च उपयुक्तः अस्ति।[6]

भारतीय तत्त्वज्ञानस्य विश्वे प्रचारः

महर्षिणा औरबिन्दो भारतीय तत्त्वज्ञानस्य, विशेषतः योगस्य तथा वेदान्तस्य, विश्वस्तरे प्रचारः कृतः।[7] सः पश्चिमे राष्ट्रेणि च भारतीयदर्शनस्य महत्त्वं प्रतिपादितवान्। तस्य लेखनानि तथा भाषणानि भारतस्य सीमासु न तिष्ठन्ति, अपितु विश्वस्य विविधे देशे अनुशील्यन्ते।[8]

---

[3] औरबिन्दो, श्री. (१९५५). *द लाइफ डिवाइन.* पांडिचेरी: श्री औरबिन्दो आश्रम।
[4] दास, सुरेश. (२००२). *आध्यात्मिक दर्शनस्य विवेचना.* वाराणसी: चौखंबा संस्कृत सीरीज।
[5] औरबिन्दो, श्री. (१९७०). *दि उपनिषद्स्.* पांडिचेरी: श्री औरबिन्दो आश्रम
[6] शर्मा, रामनाथ. (२००१). *वेदान्ते औरबिन्दो दृष्टिः.* दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास
[7] मिश्रा, गोपालकृष्ण. (१९८५). *भारतीय तत्त्वज्ञानः औरबिन्दो दृष्ट्या.* मुंबई: नवलकिशोर
[8] नायर, गोविन्द. (१९९५). *योगदर्शनस्य विश्वे प्रचारः.* पांडिचेरी: श्री औरबिन्दो आश्रम।

Siddhanta's International Journal of
Advanced Research in Arts & Humanities
An International Peer Reviewed, Refereed Journal
Impact Factor : 5.9, ISSN(O) : 2584-2692
Vol. 1, Issue 6(1), July-August 2024
(Role of Bengal in Freedom Struggle of India - Special Issue)
Available online : https://sijarah.com/

उपसंहारः

महर्षिः अरविन्दः स्वतंत्रता संग्रामेः एकः अद्वितीयः योगदानकर्ता आसीत्। तस्य कार्यं केवलं राजनैतिके क्षेत्रे न अपितु आध्यात्मिके, सांस्कृतिके तथा दार्शनिके क्षेत्रेषु अपि गभीरं प्रभावं कृतवान्। तस्य विचारधारा एवं कार्यः आज अपि भारतीय स्वतंत्रता संग्रामस्य इतिहासे अद्वितीयः स्थानं धारयति। महर्षेः औरबिन्दो दर्शनशास्त्रे अपूर्वः योगदानं कृतवान्। तस्य योग, अध्यात्मविद्या, तथा वेदान्तदर्शनं केवलं भारतस्य अपि च विश्वस्य तत्त्वचिन्तायाः विकासे महत्त्वपूर्णः अस्ति। तस्य सिद्धान्ताः तथा दर्शनं आधुनिको विचारसंस्कृतेः स्तम्भः इव दृश्यते। अतः महर्षेः औरबिन्दोस्य योगदानं भारतीयदर्शनशास्त्रे सदा स्मरणीयं भवेत्। महर्षिः अरविन्दः स्वतंत्रता संग्रामे अपूर्वं योगदानं कृतवान्। तस्य विचाराः तथा क्रियाः भारतीय स्वतंत्रता संग्रामे महान् प्रेरणास्रोतः आसन्। तस्य योगमार्गः तथा आत्मविकासस्य दृष्टिः स्वतंत्रता संग्रामे नवीनं आयामं प्रदानं कृतवती। अतः महर्षिः अरविन्दः भारतस्य स्वतंत्रता संग्रामे अजरः अमरः च योगदायकः अस्ति।

संदर्भाः

- घोस, ए. (१९४७). *पूर्णयोगः*. पाण्डिचेरीः: श्रीअरविन्दाश्रमः।
- धर, ए. (१९९५). *श्री अरविन्दः: जीवनस्य तथा शिक्षायाः परिचयः*. नवी दिल्ली: भारतीय दर्शन परिषदः।
- कौल, ए. (१९७२). *अरविन्द दर्शनस्य सारः*. वाराणसीः: चौखम्बा विद्याभवनः।
- सेठ, एन. (१९८५). *स्वतंत्रता संग्रामे महर्षि अरविन्दस्य योगदानं.* मुम्बईः: भारतीय स्वतंत्रता संग्राम परिषदः।

Siddhanta's International Journal of
Advanced Research in Arts & Humanities
An International Peer Reviewed, Refereed Journal
Impact Factor : 5.9, ISSN(O) : 2584-2692
Vol. 1, Issue 6(1), July-August 2024
(Role of Bengal in Freedom Struggle of India - Special Issue)
Available online : https://sijarah.com/

- देवानन्द, एस. (१९९०). *भारतस्य स्वतंत्रता संग्रामे महर्षि अरविन्दः.* पाण्डिचेरीः: श्री अरविन्दाश्रमः।
- मेहता, ए. (२००५). *महर्षि अरविन्दः: एकः दार्शनिकः तथा नेता.* दिल्लीः: भारतीय संस्कृति संस्थानः।
- सेन, आर. (१९९८). *स्वदेशी आंदोलनः: अरविन्दस्य दृष्टिकोणम्.* कोलकाता: विश्वभारती प्रकाशनः।
- घोष, एस. (१९७०). *अरविन्द दर्शनस्य प्रारंभिकः कालः.* पाण्डिचेरीः: श्रीअरविन्दाश्रमः।
- वर्मा, पी. (१९९२). *महर्षि अरविन्दः एवं भारतीय स्वतंत्रता संग्रामः.* जयपुरः: राजस्थान विश्वविद्यालयः।
- शास्त्री, डी. (१९८२). *स्वतंत्रता आंदोलनः एवं महर्षि अरविन्दस्य विचारः.* लखनऊः: उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थानः।
- औरबिन्दो, श्री. (१९७२). *योगसूत्राणि.* पांडिचेरी: श्री औरबिन्दो आश्रम।
- घोष, इन्द्रनाथ. (१९९९). *योगदर्शनस्य सारः.* कोलकाता: संस्कृत पुस्तक भण्डारः।
- औरबिन्दो, श्री. (१९५५). *द लाइफ डिवाइन.* पांडिचेरी: श्री औरबिन्दो आश्रम।
- दास, सुरेश. (२००२). *आध्यात्मिक दर्शनस्य विवेचना.* वाराणसी: चौखंबा संस्कृत सीरीज।
- औरबिन्दो, श्री. (१९७०). *दि उपनिषद्स्.* पांडिचेरी: श्री औरबिन्दो आश्रम।
- शर्मा, रामनाथ. (२००१). *वेदान्ते औरबिन्दो दृष्टिः.* दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास।
- मिश्रा, गोपालकृष्ण. (१९८५). *भारतीय तत्त्वज्ञानः औरबिन्दो दृष्ट्या.* मुंबई: नवलकिशोर।
- नायर, गोविन्द. (१९९५). *योगदर्शनस्य विश्वे प्रचारः.* पांडिचेरी: श्री औरबिन्दो आश्रम।

Siddhanta's International Journal of
Advanced Research in Arts & Humanities
An International Peer Reviewed, Refereed Journal
Impact Factor : 5.9, ISSN(O) : 2584-2692
Vol. 1, Issue 6(1), July-August 2024
(Role of Bengal in Freedom Struggle of India - Special Issue)
Available online : https://sijarah.com/

- पाण्डेय, रमेश. (१९९७). *आधुनिक तत्त्वज्ञानः औरबिन्दो दृष्ट्या.* पटना: भारतीय विद्या भवन।
- अय्यर, के. एस. (१९९४). *वेदान्तस्य नवीनमूल्यम्.* चेन्नई: मॅक्मिलन।
- "Sri Aurobindo: The Life Divine", Sri Aurobindo, Sri Aurobindo Ashram Trust, 1939.
- "The Political Thought of Sri Aurobindo", V.P. Varma, Motilal Banarsidass, 1995.
- "Sri Aurobindo: A Contemporary Reader", Sachidananda Mohanty, Routledge India, 2008.
- "India's Rebirth: A Selection from Sri Aurobindo's Writing, Talks and Speeches", Sri Aurobindo, Institute for Wholistic Education, 1993.
- "Sri Aurobindo and the Indian Freedom Struggle", Manoj Das, Sahitya Akademi, 2005.
- "The Early Political Writings of Sri Aurobindo", Sri Aurobindo, Sri Aurobindo Ashram Press, 1972.
- "Sri Aurobindo: His Life and Times", A.B. Purani, Sri Aurobindo Ashram Trust, 1958.
- "Integral Yoga: Sri Aurobindo's Teaching & Method of Practice", Sri Aurobindo, Lotus Press, 1993.

- "The Spirit and Form of Indian Polity", Sri Aurobindo, Sri Aurobindo Ashram Trust, 1971.
- "Letters on Yoga", Sri Aurobindo, Sri Aurobindo Ashram Trust, 1970.